

Ж.Н. Шайгозова^{1}, А.И. Ибрагимов²*

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: zanna_73@mail.ru*

²*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: aman.07@inbox.ru*

«КІЛЕМ ТОҚУ – ИНЕМЕН ҚҰДЫҚ ҚАЗҒАНДАЙ: ҚАЗАҚТЫҢ КІЛЕМ ТОҚУ ӨНЕРІН ЗЕРТТЕУ, САҚТАУ ЖӘНЕ ДАМУ

Аңдатпа

Қазақтың кілем тоқу өнері – ХХ ғасырдағы құлдырауға қарамастан, бүгінгі күнге дейін жеткен бірегей дәстүрлі әйелдер тәжірибесінің бірі. Алайда, дәстүрлі форматпен айналысатын қолөнершілер жылдан жылға азайып барады.

Кілем тоқу «кездемесінде» рәсімдер, жоралғылар, мерекелер, музыка, ғалам туралы ұғымдар, мифтер, аңыздар, наным-сенімдер және тағы басқалар үйлесімді түрде «тоқылған» немесе олармен байланысты. Бұл дегеніміз, оны жоғалтып алатын болсақ, бір қарағанда көрінгеннен әлдеқайда көп нәрседен айрылу қаупі бар дегенді білдіреді.

Бұл мақала материалдық емес мәдени мұраның маңызды бөлігі ретінде қазақтың кілем тоқу өнерін зерттеу, сақтау және дамыту мәселелерін жариялауға арналған. Белгіленген шеңберде авторлар бірқатар өзекті қызмет бағыттарын ажыратады.

Белгіленген шеңберде авторлар аймақтық және рулық ерекшелік мәселелерімен байланысты қазақтың кілем тоқу құбылысын одан әрі зерттеудің бірқатар өзекті бағыттарын; тоқу процесімен қатар жүретін салт-жоралар мен рәсімдерді; тоқу құралдарымен байланысты халықтық ұғымдарды бөліп көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада дәстүрлі кілем тоқуды сақтау мен дамытудың кейбір шараларының мәні ашылады.

Мақала ҚР Материалдық емес мәдени мұраны қорғау жөніндегі ұлттық комитеті сарапшыларының 2022-2023 жылдары Қызылорда облысының қолөнершілері арасында және елдің басқа да облыстарында (алдын ала зерттеулер) далалық материалдарына негізделген.

Кілт сөздер: қазақтың кілем тоқуы, сақтау, табыстау, дамыту, материалдық емес мәдени мұра, тасымалдаушылар.

Зерттеу ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің АР09259862 «Қазіргі Қазақстанның дәстүрлі қолөнерін зерттеу: жағдайы және сақтау жолдарын іздестіру» жобасы аясында жүзеге асырылды.

Шайгозова Ж.Н. ^{*1}, Ибрагимов А.И. ²

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы Казахстан, E-mail: zanna_73@mail.ru*

²*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы Казахстан, E-mail: aman.07@inbox.ru*

«КОВЕР ТКАТЬ, ЧТО ИГЛОЙ КОЛОДЕЦ КОПАТЬ»: ИССЛЕДОВАНИЕ, СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КАЗАХСКОГО КОВРОТКАЧЕСТВА

Аннотация

Казахское ковроткачество – одна из уникальных традиционных женских практик, которая несмотря на перипетии ХХ века дошла до сегодняшнего дня. Однако, с каждым годом практикующих традиционный формат мастериц становится все меньше и меньше.

В «ткань» ковроткачества гармонично «вплетены» или с ними связаны обряды, ритуалы, празднества, музыка, представления о вселенной, мифы, легенды, суеверия и многое другое. Это означает, что, теряя его, мы рискуем потерять гораздо больше, чем кажется на первый взгляд.

Настоящая статья посвящена освещению проблем исследования, сохранения и развития казахского ворсового ковроткачества как важной части нематериального культурного наследия.

В рамках обозначенного авторы выделяют ряд актуальных направлений дальнейшего исследования феномена казахского ковроткачества, связанных с вопросами региональной и родоплеменной специфики; ритуалы и обряды, сопровождающие процесс ткачества; народные представления, связанные с ткацкими инструментами. Кроме этого, в статье раскрыта сущность некоторых мер по сохранению и развитию традиционного ковроткачества.

Статья основана на полевых материалах экспертов Национального комитета по охране нематериального культурного наследия РК преимущественно в среде мастериц Кызылординской области в 2022-2023 годах и в других областях страны (предварительные исследования).

Ключевые слова: казахское ковроткачество, сохранение, передача, развитие, нематериальное культурное наследие, носители.

Исследование реализовано в рамках проекта Министерства науки и высшего образования РК AP09259862 «Исследование традиционных ремесел современного Казахстана: состояние и поиск путей сохранения».

Zh.N. Shaygozova^{1*}, A.I. Ibragimov²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: zanna_73@mail.ru*

²*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: aman.07@inbox.ru*

“TO WEAVE A CARPET IS LIKE DIGGING A WELL WITH A NEEDLE”: RESEARCH, PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF KAZAKH CARPET WEAVING

Abstract

Kazakh carpet weaving is one of the unique traditional practices of women which, despite the vicissitudes of the twentieth century, has survived to the present day. However, every year there are fewer and fewer women practicing the traditional format.

Rites, rituals, festivals, music, ideas about the universe, myths, legends, superstitions and much more are harmoniously “woven” into the “fabric” of carpet weaving. This means that when we lose it, we risk losing much more than meets the eye.

This article focuses on the research, preservation and development of Kazakh carpet weaving as an important part of intangible cultural heritage. Within the framework of the outlined, the authors highlight a number of topical areas of activity.

Within the framework of the indicated, the authors identify a number of topical areas for further research into the phenomenon of Kazakh carpet weaving related to issues of regional and tribal specificity; rituals and ceremonies accompanying the process of weaving; folk beliefs associated with weaving tools. In addition, the article reveals the essence of some measures for the preservation and development of traditional carpet weaving.

The article is based on fieldwork by experts of the National Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of the Republic of Kazakhstan mainly among the artisans of Kyzylorda region in 2022-2023 and in other regions of the country (preliminary research).

Key words: Kazakh carpet weaving, conservation, transmission, development, intangible cultural heritage, bearers.

The research was implemented within the project AR09259862 “Research of traditional crafts of modern Kazakhstan: the status and search for ways of preservation” by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Кіріспе. Қазақтың кілем тоқу өнеріне, әсіресе, түкті кілем тоқуға біршама зерттеулер арналды. Мамандар тарапынан қазақтың кілем өнерінің кейбір ерекшеліктері, оның түрлері, композициялық тәсілдері және т.б. ашатын орасан зор деректі материалды зерттеді. Бұл М.С. Мұқановтың [1; 2], Э.А. Масановтың [3; 4], У.Жәнібековтың [5], Ш.Ж. Тоқтабаеваның [6], Н.Әлімбайдың [7] және Қ.Б. Қасенованың бірқатар жұмыстары [8; 9] еңбектері. Қазақ кілемі мәдениеттанушылар мен өнертанушыларды үнемі қызықтырады: Н.Баженова [10], Г.К. Шалабаева [11], Ж.Д. Жүкенова [12] және т.б.

Аталған әдебиеттер мен далалық зерттеу материалдарын талдау түкті кілем тоқудың дәстүрлі орталықтары негізінен оңтүстік және Батыс Қазақстан болып табылады деп айтуға мүмкіндік береді. Солтүстік және Шығыс Қазақстанда кілем бұйымдарын дайындау дәстүрінің болуы туралы да мәліметтер бар. Алайда, Шығыс Қазақстанда шағын түкті кілем өндірісі байқалады. Оңтүстік

Қазақстанда, бұл Қызылорда, Түркістан және Жамбыл облыстары. Бұл аймақта кілем токудың дамуына Өзбекстанмен аумақтық жақындық, сондай-ақ жергілікті тұрғындардың тарихи отырықшы және жартылай отырықшы өмір салты ықпал етті. Батыс Қазақстанда – бұл, ең алдымен, Түркіменстанмен шектесетін Маңғыстау (Маңғыстау облысы) өңірі-классикалық түкті кілем токудың отаны. Түкті кілем тоқу Атырау облысының тұрғындарына да тән болды.

XX ғасырдың ортасына дейін. Сырдария өзенінің алабы («Сыр өңірі») – қазақтың дәстүрлі түкті кілем токуының негізгі орталықтарының бірі. Демек, бұл аймақтағы кілемдердің жалпы халықтық атауы «сыр кілемі» (Сырдария маңы кілемі). Е.А. Масановтың деректері бойынша, кілем тоқу негізінен Сырдария, Торғай, Семей облыстарында дамыған. Кілем тоқу өнерінің ең терең және ежелгі дәстүрлері Қызылорда облысының аумағында болған. Мұнда әр ауылдан білікті кілемшілер табылатын[4, 171], деп ғалым жазған.

Қазіргі уақытта өңірдің танымал қолөнершілері арасында: Роза Әлібатырова (Айдарлы ауылы, Сырдария ауданы, 1-2 сурет). Қазақтың түкті кілем тоқу өнерінің шебері, ЮНЕСКО-ның «Сапа белгісінің» иегері, ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі. Тағы бір шебер – Мариям Әлжанова (Қызылорда к., 3 сурет) түктікілем және тақыр кілем тоқу тәсілдерін, киізден бұйымдар жасау және кесте тігуді меңгерген. Сондай-ақ, ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі. Бірақ, тоқымашылық тек тапсырыс шеңберінде жүзеге асады, көбінесе киіз басумен айналысады. Қарлығаш Ілиясова (4 сурет), дәстүрлі тоқыма саласында жұмыс істейді, түкті және тақыр кілем тоқу тәсілін меңгерген. Бірақ, негізінен құрақ құраумен айналысады. Бұл шеберлер өңірдің басқа да қолөнершілері туралы атап өтеді: Айман Әбілдаева (Шиелі кенті, Шиелі ауданы), Майя Қалжанова (Шиелі ауданы Жолек ауылдық округінің Жуантөбе кенті) және т.б.

Қазір Түркістан облысында бірнеше атақты қолөнершілер тұрады. Бұл, ең алдымен, дәстүрлі тоқыма бұйымдарының барлық түрлерін меңгерген «Хас шебер» (жоғары санатты шебер), ҚР Қолөнершілер одағының мүшесі Бибіжар Симова (Шымкент к.). Өңірдің белгілі шеберлері қатарында Шымкент қаласында тұратын Жұпар Бейсенова мен Мәдина Ахметова да бар.

Батыс Қазақстан бір кездері «Маңғыстау кілемдері» деп аталатын кілемдерімен әйгілі болған және олардың иконографиясы ежелгі түркімендік кілем тоқу дәстүрлерінің әсерінен қалыптасқан. Өңірдегі атақты шеберлер қатарында түкті кілем тоқу мен тықыр кілем тоқу және дәстүрлі технология бойынша киіз үйдің бүкіл тоқыма жиынтығын жасау шеберлігінің иесі Күміс Қосбай (Шиелі ауылы, Маңғыстау) бар. Тағы бір шебер – «Алтын алқа» (жоғары санатты шебер) атағының иегері Медина Ізбасарова (Маңғыстау облысы), келесі Дәмелі Мұқанова (Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық ауылы). Өкінішке орай, Атырау өңірінің қолөнершілері туралы мәліметтер аз. Өзірге біз негізінен тықыр тоқымамен айналысатын екі шебер Кенжеғалиева Әйгерім мен Алтын Ғабдуллинаны ғана білеміз.

Шығыс Қазақстан бойынша үш атақты шебердің қызметі белгілі. Бұл 100-ден астам тоқыма кілем, бау-басқұрлар, қоржындар және басқа да бұйымдар жасаған Гүлнар Қожамжарова (Еңбек ауылы, Катонқарағай ауданы). Ол 2009 және 2012 жылдардағы «Шебер» байқауының «Төлтумалық», «Жоғарғы шеберлік» номинацияларының жеңімпазы, Қазақстан қолөнершілер одағының мүшесі. Ол шикізатты дайындау және иірілген жіптерді бояу дағдыларын меңгерген. Өңірдің тағы бір шебері – Қайныш Мәнкей (Үлкен-Нарын ауылы, Катонқарағай ауданы) және Әлия Құсанова (Шығыс ауылы). Өкінішке орай, бізде Солтүстік Қазақстан бойынша ақпарат жоқ.

Біздің далалық зерттеулеріміз бен қолөнершілермен жүргізген сұхбаттарымыз көрсеткендей, бүгінде кілемдер дайын зауыттық жіптерден тоқылатыны белгілі болды. Өкінішке орай, тоқыма шикізатын дайындау (жүннен иірілген жіптерді дайындау және бояу, сондай-ақ иірілген жіптерді бояу үшін табиғи бояғыштарды пайдалану) тәжірибеде қолданылмайды. Бұл элементпен айналысатын жалғыз шебер – шығысқазақстандық Гүлнәр Қожамжарова.

Жалпы, бүгінгі күні елімізде кілем тоқу бойынша 20-ға жуық шебер бар (көбінесе аралас техника қолданылады). Олардың кейбіреулері элементті тек жеке тапсырыстар шеңберінде қолданады, ал басқалары өндіріс технологиясын меңгергенімен, қазір бірақ тәжірибе жасамайды.

Мақсаты. Бұл мақала материалдық емес мәдени мұраның (бұдан әрі – МеММ) маңызды бөлігі ретінде қазақтың түкті кілем тоқу өнерін зерттеу, сақтау және дамыту мәселелерін жариялауға бағытталған. Белгіленген шеңберде авторлар қызметтің бірқатар өзекті бағыттарын анықтайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақалада зерттеудің сипаттамалық және мәдени-тарихи әдістері, сондай-ақ қарастырылып отырған фокуста алдыңғы зерттеушілердің ғылыми материалдарын аналитикалық өңдеу қолданылды.

Зерттеу әдебиеттерде және өзіміздің далалық зерттеулер материалдарында көрсетілген ғылыми деректерді талдауға негізделген. Далалық зерттеулер барысында этнографиялық зерттеу әдістері:

сауалнама, сұхбат, бақылау, жеке қолөнершілердің, шығармашылық топтардың жұмыстарына қатысушы-лардың бақылауы және т.б., сондай-ақ МеММ саласындағы мамандар мен сарапшылардың жұмысын талдау қолданылды. .

Нәтижелерді талқылау. Қазақтың кілем тоқу өнерін теориялық зерттеудің перспективалық бағыттары. Отандық этнографтар [6; 7] мен өнертанушы ғалымдар [10; 11; 12; т.б.] әзірлеген, бірақ әлі де егжей-тегжейлі зерттеуді қажет ететін маңызды мәселелердің бірі – кілемдердің аймақтық және тайпалық ерекшелігі. Ө.Жәнібеков қазақ кілемдерінің: «сыр кілемі – Сырдария маңы кілемі, жетісу кілемі (Жетісу өңірінің кілем), торғай түрі (Торғай өңірі) торғай өрнекті кілем, адай кілемі, керей үлгі, қоңырат нұсқа болып бөлінетінін атап өтті [5, 343]. Бұдан әрі автор былай деп жазады: Торғай даласында торғай түрі кілемдері кең тараған, яғни торғай нақышты кілем, алты ауыл кілемі – тура мағынасында орталық өрістің қысқа және мәнерлі сызбалары бар алты ауыл. Аңыз бойынша, мұндай кілемдер Орталық Қазақстанның алты ауылында ғана тоқылған [5, 344]. Дегенмен, жұмыста олардың ерекшеліктері туралы нақты түсініктемелер берілмейді.

Бұл мәселені азды-көпті түсіндіретін кейбір мәліметтер революцияға дейінгі авторлардың еңбектерінде кездеседі. А.А. Семенов [13] Сыр өңірінің барлық дерлік уездерінде қырғыз-қайсақтардың кілем тоқитынын, бірақ олардың түрлі-түсті бояуларымен ерекшеленбейтінін айтады. «Дегенмен, дизайнға келетін болсақ, Сыр кілемдері назар аударуға тұрарлық. Олардың қарапайым ою-өрнегі халықтың сәби кезін меңзейді және олардың астарында терең көнелік бар сияқты. Бұл ою-өрнектің жекелеген бөліктері (мысалы, ұштары свастика тәрізді төрт бұрышты крест) белуж және түркімен кілемдерінің кейбір үлгілерімен бірдей» [13, 152]. Жетісу кілемдеріне қатысты автор оларды облыстың барлық уездерінің (Пішпек, Верный, Прежевальск, Жаркент, Сергиополь) қырғыздары тоқитынын және олардың Сыр бойы мен Ферғана алқабындағы бұйымдарға ұқсастығын атап көрсетеді.

Тағы бір революцияға дейінгі автор А.Е. Филькерзам зерттеліп отырған мәселелерге қатысты былай деп жазады: ...қырғыздардың әр руы, әсіресе Бөкей қырғыздары өзінің рулық таңбасын пайдаланады. Бұл таңбалар киіз үйдің сыртын қоршап тұрған әрбір «жолдың» өрнектерінде кездеседі және әрбір қырғызға белгілі, бірақ олардың өзіндік арнайы атаулары жоқ, бірақ олар өздері тиесілі тектің атымен аталады [14, 58]. Өз кезегінде С.М. Дудин былай деп жазады: қырғыз кілемдерінің арасында Ферғана және Жетісу облыстарын мекендеген ғыдырша (хыдырша), маңғыт және басқа тайпалар жасаған кілемдер бар [15, 144].

1-2 сурет - Шебер Р.Әлібатырова (Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Айдарлы ауылы)
А.Каменскийдің жеке мұрағатынан алынған суреттер. 2023 жылдың қаңтары

3 сурет - Шебер М. Әлжанова (Қызылорда қ.).
А.Каменскийдің жеке мұрағатынан алынған
сурет. 2023 жылдың қаңтары

4 сурет - Шебер Қ.Ілиясова (Қызылорда қ.).
А.Каменскийдің жеке мұрағатынан алынған
сурет. 2023 жылдың қаңтары

Ұсынылған мәліметтер, тіпті егжей-тегжейлі зерттеу кезінде аз болса да, Ө.Жәнібековтің [5] идеяларын және бір кездері қазақтар арасында кілем бұйымдарының аймақтық және рулық ерекшелігінің бар болғандығын растай алады. Бұл тұрғыда түрлі мұражайлар қорындағы көне қазақ кілемдерінің үлгілерін зерттеу ғана емес, сонымен қатар олардың иконографиясын көршілес аймақтардың кілем тоқу өнерімен салыстыра талдаудың болашағы зор. Әсіресе, белгілі бір қазақ руына жататын таңбалы кілем бұйымдарының алуан түрлілігі ерекше перспективалы болып көрінеді.

Қазақ кілемдерінің өңірлік ерекшеліктері туралы нақтырақ мәліметтерді Ш.Ж. Тоқтабаевада [6] берілген, ол Батыс Қазақстан кілемдерінің ерекшелігін тоқудың тығыздығы, төмен түкті, ұсақ жиі өрнектілігі және күрең-қызыл және қоңыр түсті қанық бояуы деп есептейді, сондықтан оның атауы – масаты кілем. «Әдетте фон мен ою-өрнек жақын түстермен орындалады. Тек сары, ақ және қара түсті дақтар жалпы тонды сәл әртараптандырады. Өзіне тән әдіс – ішкі алаңы түрлі түсті фонмен төрт бөлікке бөлінген, бірдей нақыштардың орналасуымен біріктірілген симметриялы сегіз қырлы медальондарды орталық өріске орналастыру», - деп жазады ғалым [6, 58].

Бұл жағынан, әрине Е.Г. Царева дұрыс, тоқымашының міндеті адресат үшін функционалды және қасиетті түрде танылатын нысанды жасау екенін атап өтеді, сондықтан белгілі бір мағынада әрбір кілем оны жасаған этностың «бет-бейнесі» болып табылады [16, 280]. Ғалымның сөзін толықтыра отырып, бұл да белгілі бір тектің немесе аймақтың «беті» екенін айтамыз. Ал шығу тегін, сондай-ақ рулық және жергілікті-аймақтық атрибуцияны анықтау процесі технологиялық ерекшеліктерді (материалдар, тоқу жүйелері), ою-өрнектерді (кілемді безендіру) және, әрине, түс схемасын егжей-тегжейлі зерттеулерді біріктіретін мұқият талдау негізінде ғана мүмкін болады.

Қазақтың түкті кілем тоқу өнерін зерттеу барысындағы тағы бір маңызды жайт – декордың композициясы, семантикасы мен символизмі. Бұл бағыттағы басты негізді Н.Әлімбай өзінің іргелі еңбегінде жасады [7]. Оның пайымдауынша, қазақ кілемдерінің композициясындағы кез келген вариация кезінде жалпы сұлба мынадай реттілікпен орналасады: орталық алаң (дәстүрлі атауы «көл» немесе «табақ»), сыртқы шекарасы – қорған және төрт бұрышы (төрт түпкі бағыт) осының барлығы Н.Әлімбай-дың пікірінше [7], кілемді әлемнің көлденең проекциясы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Автордың бұл тұжырымдарын «жайғаным – түкті кілем, ілгенім – тықыр кілем» деген көне жұмбақ жанама түрде дәлелдейді. Мұндағы жауап: түксіз кілем жерді, ал түксіз кілем аспанды білдіреді.

Егжей-тегжейлі зерделеуді қажет ететін келесі мәселе тоқу процесінде жүретін әдет-ғұрыптар мен рәсімдер мәселелеріне қатысты. Қой қырқудан бастап жүннен жіп иіруге дейінгі жүнді тоқуға дайындаудың өзі рәсімдер мен жоралғылардан басталғаны белгілі. Ө.Сейдембектің айтуынша: «қой қырқудың алдында қой қырқар (жүннің жоғары қырқымды және сапалы болуына ықпал ететін берекелі дастархан) ұйымдастырылады» [17, 312].

Н.Әлімбайдың айтуынша, кілем қазақтың «бесжақсы» (бес құндылық): «қара нар», «жүйрік ат», «қалы кілем», «ішік», «берен мылтық» ұғымына кіреді [7, 60]. Үйлену рәсінде ол ауқатты ата-ананың қызына

ғана тиесілі жасаудың негізгі элементі болып табылады. Сондай-ақ, түкті кілем жас жұбайлар үшін құнды сыйлық болды және олар ат бәйгесінде жеңіске жеткені үшін, көптен күткен қуанышты хабарды (мысалы, ұлдың дүниеге келуі) жеткізгені үшін марапатталды. Ертеде ғұрыптық мақсатта қызыл кілемде асыл тұқымды биелерді төлдеткен. Жерлеу рәсімінде марқұмның денесі кілемге оралған [6, 64]. Әдетте, түкті кілемдер киіз үйдің немесе үйдің қабырғаларына ғана ілінетін, бірақ құрметті қонақ келгенде оны отырғызатын. Бұл ерекше құрметтің белгісі деп саналды. Кілем тоқу дәстүрін жаппай жоғалтқан қазақтар әлі күнге дейін қызына кілем беруді міндетті деп санайтыны туралы бірнеше рет расталған деректер өте қызық. Бұл дерек кілемдердің халық санасында бүгінгі күнге дейін жеткен орасан зор рөлін растайды.

Сонымен қатар, дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі кілемдерді, оның ішінде түкті кілемдерді жасау процесінің өзі ғұрыптар мен жоралардың тұтас жүйесімен бірге жүреді. «Тоқыма бастар алдында үй иесі *кілем бастау* жоралғысын жасайды. Ол үшін туыстары мен достарына кілем тоқуға кірісетін күні туралы хабарлайды... Бұл күні үй иесі ет пісіреді, жеті шелпек пісіреді және Алладан, сондай-ақ тоқу өнерінің жебеушісі Фатимадан жұмыста сәттілік беруін сұрап дұға оқиды. Сосын дастархан жайып, тәттілерден тұлақ шашу шашады» [6, 49].

Осы жерде айта кететін жайт, қазақ мәдениетінде тоқымашылық өнердің жебеушісі ретінде түсіндірілетін Мұхаммед пайғамбардың кенже қызы Фатима бейнесі көне түркі құдайы Ұмай культіне барып тіреледі, ал оның бейнесі жалпыадамзаттық ұршық иірген құдайдың әмбебап культіне тән.

Қолөнер және салттық фольклор туралы да мәліметтер аз. Өкінішке орай, бізге белгілі этнографиялық дереккөздерде қолөнер бұйымдарын жасау кезінде қолөнерші әйелдердің белгілі бір ғұрыптық әндерді орындауы туралы ғана атап өтіледі. Бірақ, нақты қандай әндер екені көрсетілмеген. Бұл саладағы жалғыз шағын ғана еңбек Ж.С. Рақыш [18] мақаласы. Бірақ автордың негізгі күш-жігері Қазақстанның оңтүстік өңірі тұрғындарының ауылшаруашылық қызметімен байланысты ғұрыптық әндерді зерттеуге бағытталған.

Дегенмен, бұл олқылықты әлі де болса ауылдық жерлерден, әсіресе ҚХР, Моңғолия және басқа да елдерден келген қазақ оралмандары арасында тәжірибелі қолөнершілер мен қарттарға сауалнама жүргізу негізінде қалпына келтіруге болады деп ойлаймыз. Мәселен, Қызылорда облысының шебері Жансары Бөлегенованың айтуынша, қазақтарда киіз кілем – текемет жасау процесі аяқталғаннан кейін орындалатын ғұрыптық ән болған. «Кілем дайын болған кезде апалар мен шешелер текеметтің шеттерін қайшымен қырқып, сол кезде ерекше ән – текемет басуды орындаған. Ал жұмыс біткен соң қазақтың әдемі салты – кілемнің ортасына балаларды тілек тілеуі үшін отырғызған. Бұл балалардың айтқан тілектері міндетті түрде орындалады деген сенімнен шыққан. Текемет жұмысы аяқталған кезде, мен үнемі ортаға отыруды сұрайтынмын, мен үшін бұл жерде отыру қызық болатын. Ал енді текемет біткеннен кейін немере-шөберелерімді ортаға отырғызып, әр жолы өзімді есіме аламын» дейді ол (Бөлегенова, 2023).

Бұл тұрғыда зерттеуші Ж.Бөлегенова [19] берген мәліметтер де қызығушылық тудырады, ол өз кезегінде бұл мәліметті әжесінен алған: ақпаратты әжесінен алды: кілем өрнектері – әр өрнек белгілі бір ырғақты дыбысқа/дыбыстарға сәйкес келетін ерекше ноталар. Шебер әйелдің сол немесе басқа затты жасау кезінде басындағы музыкалық әуен оны ерекше ою-өрнектік формаларды жасауға, шығармашылық векторды орнатуға шабыттандырды деп болжауға әбден болады.

Ш.Ж. Тоқтабаеваның айтуынша, киіз басу әзіл-қалжың, салттық әндер, өлеңдер, қарасөздер, ғұраптық әрекеттер, мереке және ойындармен сүйемелденетін қарым-қатынас пен бірлескен шығармашылық болды [6, 37]. Киіз басудың әр кезеңі белгілі бір рәсімдермен жүрді. Мысалы, текемет басу кезінде үй иесі немесе шеберлердің бірі «Ақтай Құдай жарылқасын, Киіз жақсы боп шықсын» деген сөздермен орамның жиегі мен ортасына сүт немесе айран жаққан [6, 38]. Сірә, мұндай әндер немесе ғұрыптық мәтіндер түкті кілем жасау кезінде де қолданылған. Бұл бағытта қосымша зерттеулер (тәжірибеші қолөнершілер мен басқа да тұлғалардан сұхбат алу, сонымен қатар қазақ фольклорын талдау) қажет. Қазір бұрынғыдай тапсырыс (көбінесе коллекционерлерден, қолөнер шеберлерінен немесе мұражайлардан сирек түсетін тапсырыстар) болған кезде әйелдер 3-4 ай бойы бірге жұмыс істейді. Үлкен кілем өндірісінің ұжымдық сипаты дәстүрлі ұғым – асар арқылы көрінеді, бұл өзара көмек, бірлік, ынтымақ. Бұл дәстүрдің бұл жағдайда нақтылануы *кілем асар* деп аталады. Ұсақ бұйымдарды (мысалы, жайнамаз немесе намаздық) әдетте бір ғана адам тоқиды.

Тоқыма құралдарымен байланысты халықтық түсініктер де ерекше назар аударуға тұрарлық. Дәстүрлі қазақ мәдениеті қолөнер құралдарына ерекше көзқараспен, дәлірек айтсақ, оларды «жанды» және киелі заттар (иесі бар) ретінде бейнелеумен сипатталады. Бұл тоқыма станына да қатысты бекітілген. Шебер М. Әлжанова (Қызылорда қ.) мақала авторларына оның туысы боп келетін шеберлерінің бірі қайтыс болғаннан кейін оның тоқыма станы біраз уақыт жұмыссыз тұрғанын айтты. Яғни, үйбикесі бір нәрсеге көңілі толмай жүрген жолбарысты көреді. Станды басқа жас қолөнершіге

беріп, онымен жұмыс істей бастағаннан кейін жолбарыс үй иесін мазалауды тоқтатқан. Жалпы, халық ұғымында «ие» (қожайын) жануарлар немесе құстар кейінде көрінетін мейірімді рух ретінде сипатталады. Сондай-ақ, еңбек құралдары ғана емес, шығармашылық кәсіп иелері – ақындар, батырлар, қолөнершілер, ұсталардың да «иесі» болуы мүмкін.

Қазақтар ұршыққа да ерекше құрметпен қарайды. Онымен революцияға дейінгі кезеңде жазылған бірқатар қазақтың көне аңыздары байланысты, онда ежелгі құдайдың жаңғырығы болып табылатын сиқырлы жүн иіретін кемпір туралы айтылады. Ырым-тыйымдар да осы құралмен байланысты. Мысалы, жүкті әйелге ұршық иіруге тыйым салынды, себебі ана құрсағындағы бала ұршық сияқты кіндігіне оралып қалады деп есептелген.

Сонымен, біз бұл жерде қазақтың кілем тоқу өнерін егжей-тегжейлі зерттеудегі қажет бағыттарды атап өттік.

Қазақтың кілем тоқу өнерін сақтау және дамыту бойынша кейбір шаралар. Бүгінгі таңда қазақтың дәстүрлі кілемдері мен кілем бұйымдарына арналған жалғыз баспа басылымы ҚР Орталық мемлекеттік музейінің 2012 жылғы басылымы болып табылады [20]. Онда негізінен XIX ғ. соңы – XX ғ. ортасындағы түкті кілемдердің 91 данасы ұсынылған. Бұл басылым шектеулі таралыммен шығарылды және қазақтың түкті кілемдерінің бұрынғы алуан түрлілігін (рулық және аумақтық белгілері бойынша) көрсетпейді. Осыған байланысты Қазақстанның әртүрлі мұражайларында және халық арасында (әсіресе шалғай ауылдық өңірлердің тұрғындары арасында, сондай-ақ қандастар арасында) сақтаулы тұрған түкті кілемдердің қолданыстағы көшірмелерін цифрландыру қажеттілігі туындады. Жеке топтамалар ерекше назар аударуға тұрарлық (мысалы, белгілі қазақстандық коллекционер және энтузиаст Дана Бектаева мен зергер Сержан Баширов). Айтпақшы, Д.Бектаеваның топтамасында 500-ден астам бұйым бар, кілемдердің ең көнесі XIX ғасырға жатады.

Орталық Азия кілемі бойынша шетелдік қорларға да назар аударған жөн. Әсіресе, Ресей этнографиялық мұражайының (РЭМ), Эрмитаждың және т.б. қорлары. Орталық Азия кілемдерінің ең үлкен музей топтамасы Англияда – Виктория және Альберт мұражайы (Лондон), АҚШ-та – Метрополитан мұражайы (Нью-Йорк) және Де Янг мұражайында (Сан-Франциско) орналасқан.

Цифрландыру және әрбір жәдігерге түсініктеме беретін онлайн топтама құру зерттеушілердің әртүрлі мәселелерді (ою-өрнектің аймақтық ерекшеліктері, технологиялық әдістер және т.б.) зерттеудегі мүмкіндіктерін одан әрі кеңейтеді, сонымен қатар, қазіргі заманғы шеберлерге жаңа бұйымдарды жасау кезінде дәстүрлі үлгілерге (үлгілерге, түстерге) сүйенуге мүмкіндік береді.

Тағы бір шара – жабдықтар мен дәстүрлі техниканы (жазбалар, фотосуреттер мен бейнелер) көрсету арқылы кілем бұйымдарын жасау процесін құжаттау.

Қазақтың кілем тоқу өнерінің тарихи дамыған жерлерінде тәжірибелік мектеп құру ең маңызды шара болса керек. Бастапқы кезеңде, әрине, халық шеберлерінің көмегімен түкті кілем бұйымдарын жасаудың дәстүрлі технологияларын (ұсақ пішіннен үлкен пішінге дейін) үйренуге арналған оқу бағдарламасын (және оқу материалдарын жасау) әзірлеу қажет. Оқу бағдарламасы бөлімдер бойынша құрылымдалуы тиіс (қазақтың түкті кілем тоқу тарихы; материалдар мен құралдар, түс гаммасы және өрнектердің негізгі жиынтығы; дәстүрлі композициялық схемалар және т.б.).

Осы оқу бағдарламасына сонымен қатар, тоқу процесін егжей-тегжейлі түсіндіретін, сызбалар /суреттер, фотосуреттер (көрнекі қатар) бар кілем бұйымдарын жасау процесін көрсетілуі тиіс «Қазақтың кілем тоқуы» көркем безендірілген оқу-тәжірибелік әдістемелік құралын әзірлеу қажет. Кілем бұйым-дарын жасау процесін құжаттау барысында халық шеберлері арасында жинақталған танымдық бейне-материал да болашақ оқушы қыздарға пайдалы болады.

Қорытынды. Әрине, қолөнер туады, өмір сүреді және дамиды, кеңейеді және таралады, содан кейін уақыт ағымында: технологияның, өндірістің, идеологияның дамуымен, тіпті өмір сүру формасының өзгеруімен де өшіп, өледі. Бұл, жалпы алғанда, табиғи тарихи процесс. Алайда, бүкіл әлемдік қауымдас-тық тіпті жоғары цифрлық технологиялар дәуірінде де МеММ-ді сақтауға және танымал етуге мүдделі, өйткені бұл халықтардың бірегейлігінің ең маңызды белгісі болып табылады.

Мұны жойылып бара жатқан тілдердің мысалынан байқауға болады. Жиырма жылдан астам уақыт бұрын, биологтар сирек кездесетін жануарларды, құстарды, өсімдіктерді және т.б. (биомәдени мұра) тіркегендері сияқты, лингвистер де әлемнің әр түрлі халықтарының жойылып бара жатқан тілдерінің іздерін сақтау үшін бірлесіп әрекет ете бастады. Тіл мамандары кез келген тілдің жойылуы – жалпыадам-заттық мұраның бір бөлшегінен айырылу дегенді білдіретініне сенімді, ана тілі – өзін-өзі тану мен ұрпақтар сабақтастығының көрінісі екенін түсінеді. Барлық МеММ туралы да осылай айтуға болады. Сондықтан Қазақстанға дәстүрлі қолөнер саласындағы білімді, іскерлікті және дағдыларды қоса алғанда, МеММ қорғаудың барлық бағыттары бойынша жоспарлы жұмысты неғұрлым белсендірек жүргізу қажет деп есептейміз.

Мүмкіндігінше, бұл мақаланың негізгі идеясы мақаланың тақырыбына авторлар қойған дәстүрлі қазақ өрнегін бейнелі түрде бейнелейді. Қазақтың түкті кілемдерін егжей-тегжейлі зерделеу (ғылыми ізденістің белгіленген параметрлері бойынша) аса күрделі мәселе, бірақ ол міндетті түрде жүзеге асырылуы керек, сонымен қатар қазақтың кілем тоқу өнерін сақтау және одан әрі дамыту бойынша практикалық шараларды жүзеге асыру қажет екендігімен келісеміз. Өкінішке орай, уақыт енді күтпейді, керісінше, қолөнершілер санының өте аздығы мен олардың жасының ұлғаюына байланысты бізге қарсы жұмыс істейді.

Сөз соңында қазақтың белгілі суретшісі, ұлттық мәдениетті зерттеуші Ералы Оспанұлының сөздерін келтіргіміз келеді. Өзінің сұхбаттарының бірінде қазақтардың мәдениет пен өнерді қаншалықты жоғары бағалағанының жарқын мысалы ретінде дарындылығын халық мойындаған адамды жарақаттағаны немесе өлтіргені үшін арнайы өтемақы қарастырылған «Жеті жарғы» (хандық кезеңнің XV–XIX ғасыр-лардағы заңнамасы) ережелер жинағына енген «Өнер құны» мақаласы болуы мүмкін деп тұжырымдайды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанов М.С. Кілем өндірісі және оның ою-өрнектері // ҚазКСР ҒА Археология және этнография институтының еңбектері. – Алматы, 1959. – Т. 6. – Б. 91-103.
2. Мұқанов М.С. Қазақтың тұрмыстық көркем қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1979. – 122 б.
3. Масанов Э.А. Қазақтардың қолөнер тарихынан (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы) // Кеңестік этнография, 1958. – №5. – Б. 30-49.
4. Масанов Э.А. XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Қазақ халқының тұрмыстық қолөнері мен кәсіптері // Қазақ мемлекеттік университетінің ғылыми жазбалары. Т. XXXVIII, 4 шығ. Алматы, 1959. – Б. 166-177.
5. Жәнібеков Ө. Қазақ қолөнерінің мәдениеті // Классикалық зерттеулер: Көптомдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. Т. 10: «Таңдамалылар. Қазақстанның өнер тарихы». – Б. 319 – 353.
6. Тоқтабаева Ш.Ж. Ұлы даланың жасуһарлары. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 240 б.
7. Әлімбаев Н. Қазақтың дәстүрлі кілемдері мен кілем бұйымдары: түрлері, композициясы, семантикасы (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің материалдары негізінде) // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы. – № 4. – 2020. – С. 55 -71.
8. Қасенова Қ.Б. XIX – XXI ғасырдың басындағы қазақ кілем тоқу өнерінің қалыптасу және даму тарихы: т.ғ.к. ғылыми атағын алу үшін жазылған диссертация авторефераты, 2018. – Қазан: Қазан мемлекеттік мәдениет институты. – 27 б.
9. Қасенова К.Б. Қазақ кілемдерін жіктеудегі функционалдық талдау және белгі аспектілері // Көпұлтты тоқыма өнері: Ф. Х. Валеевтің 100 жылдығына арналған халықаралық симпозиум материалдары, Қазан қ., 16-17 желтоқсан 2021 ж. – Қазан: Артефакт, 2021. – Б. 61-74.
10. Баженова Н. Қоржын қазақтардың халықтық қолданбалы өнеріндегі көркемдік құбылыс ретінде // Простор, 2010. – № 8. – Б. 165 -168.
11. Шалабаева Г.Қ. Кілем тоқу әлемдік мәдениеттің феномені ретінде (Сәндік-қолданбалы өнердің ұлттық ерекшеліктері мен мәдениетаралық қауымдастығы мәселесі туралы) // Central Asian Journal of Art Studies, 2016. – № 4. – Б. 20-33.
12. Жүкенова Ж.Д. Қазақтың кілем бұйымдары // С.Г. Строганов атындағы Ресей Мемлекеттік өнер және өнеркәсіп университетінің Хабаршысы, 2020. - № 3. – Б. 151 – 159.
13. Семенов А.А. Ресей Түркістанының кілемдері // Этнографиялық шолу, 1911. – №1-2. – Б. 168-179.
14. Филькерзам А.Е. Орталық Азияның көне кілемдері. – Ескі жылдар, 1915. – 136 б.
15. Дудин С.М. Орта Азияның кілем бұйымдары // Антропология және этнография музейінің жинағы, 1928. - Т. VII. – Б. 71 – 166.
16. Царева Е.Г. Өзбекстанның оңтүстік аудандарындағы арабтардың кілем тоқу өнері. XIX ғасырдың аяғы – XXI ғасырдың басы. (МАЭ және РАМ топтамасы негізінде) // Оңтүстік және Оңтүстік-Батыс Азия дәстүрлеріндегі бейнелер мен белгілер. – Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2015. – Б. 270-357.
17. Сейдембек А. Қазақтар әлемі. Этномәдени түсінік. – Астана: Фолиант, 2011. – 560 б.
18. Рақыш Ж.С. Қазақ халқының қолөнер-салттық фольклоры // Макариев оқулары. XV халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Реп. редакторы В.Г. Бабин. 2020. Баспагер: ГАГУ (Горно-Алтайск). – Б. 185-190.

19. Бөлегенова Ж. Менің өнерім менің қанымда [Электронды ресурс]. – URL: <http://old.unesco.kz/nasledie/?newsid=4370&lang=ru&menu=&keyword=&addoff=15&announce=>.
Өтініш берілген күні 01.04.2023.
20. Қазақ кілемдері мен кілем бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің топтамасынан (ғылыми каталог). – Алматы: ICOS, 2012. – 387 б.

References:

1. Mukanov M. S. *Kazahskie bytovye hudozhestvennye promysly [Kazakh household arts and crafts]*. - Almaty: Kazakhstan, (1979).
2. Mukanov M. S. *Rovrovoe proizvodstvo i ego ornamenti [Carpet making and its ornaments]* // *Proceedings of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Kazakh SSR Academy of Sciences*. Almaty, (1959). - T. 6. - P. 91-103.
3. Masanova E. A. *Iz istorii remesel kazahov (vtoraja polovina 19go-nachalo 20 v.). [The Kazakhs' crafts history (second half of the nineteenth century - beginning of the twentieth century)]* // *Soviet Ethnography*, №5 (1985). - P. 30-49.
4. Masanov E. A. *Bytovye remesla i professii kazahskogo naroda vo vtoroj polovine 19 – nachale 20 v. [Domestic crafts and professions of Kazakh people in the second half of XIX - the beginning of XX c.]* // *Scientific notes of Kazakh State University*. Vol. XXXVIII, 4 p.p. Almaty, (1959). - P. 166-177.
5. Zhanibekov O. *Kul'tura kazahskogo remesla [The culture of Kazakh craftsmanship]* // *Classical Studies: Multi-volume*. - Almaty: Mir Literaturny, (2012). T. 10: "Selected. History of art of Kazakhstan". - P. 319-353.
6. Toktabaeva Sh. J. *Shedevry Velikoj stepi. [Masterpieces of the Great Steppe]*. - Almaty: Dike-press, (2008). - 240 p.
7. Alimbay N. *Tradicionnye kazahskie kovry i kovrovye izdelija: vidy, kompozicija, semantika (na materialah Central'nogo gosudarstvennogo muzeja Respubliki Kazahstan) [Traditional Kazakh carpets and rugs: types, composition, semantics (on materials of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)]* // *Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philosophy, culturology and political science series*. - №4 (2020). - p. 55 -71.
8. Kassenova K. B. *Istorija stanovlenija i razvitija kazahskogo kovrotkackogo iskusstva XIX - nachala XXI vekov [History of formation and development of the Kazakh carpet weaving art in the XIX - early XXI centuries]: thesis abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences, (2018)*. - Kazan: Kazan State Institute of Culture. - 27 P.
9. Kasanova K. B. *Funkcional'nyj analiz i znakovye aspekty v klassifikacii kazahskih kovrov [Functional analysis and iconic aspects in the classification of Kazakh carpets]* // *Multinational textile art: Proceedings of the International Symposium, dedicated to the 100th anniversary of F.H. Valeev, Kazan, 16-17 December 2021 - October: Artefact, (2021)*. - P. 61-74.
10. Bazhenova N. *Korzhyň kak hudozhestvennoe javlenie v narodnom prikladnom iskusstve kazahov [Korzhyň as an artistic phenomenon in the folk applied art of the Kazakhs]* // *Prostor*, № 8 (2010). - p. 165 -168.
11. Shalabaeva G. K. *Kovrotkachestvo kak fenomen mirovoj kul'tury (o nacional'nyh osobennostjah dekorativno-prikladnogo iskusstva i probleme mezkhkul'turnoj obshhnosti) [Carpet weaving as a phenomenon of world culture (about national features of arts and crafts and the problem of intercultural community)]* // *Central Asian Journal of Art Studies*, № 4 (2016). - P. 20-33.
12. Zhukonova Zh. D. *Kazahskie kovrovye izdelija [Kazakh carpet products]* // *Vestnik of the Russian State University of Arts and Industry named after S. S. Pushkin. C. G. Stroganov, (2020)*. - № 3. - p. 151 - 159.
13. Semenov A. A. *Kovry Rossijskogo Turkestana [Carpets of Russian Turkestan]* // *Ethnographic Review*, №1-2 (1911). - P. 168-179.
14. Filkerzam A. E. *Drevnie kovry Central'noj Azii [Ancient Carpets of Central Asia]*. - *Old Years, (1915)*. - 136 p.
15. Dudin S. M. *Kovrovye izdelija Srednej Azii [Carpets of Central Asia]* // *Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography, (1928)*. - Vol. VII. - p. 71 - 166.
16. Tsareva E. G. *Iskusstvo arabskogo kovrotkachestva v juzhnyh rajonah Uzbekistana. Konec XIX-nachalo XXI veka. [The Art of Arabic Rug Weaving in Southern Uzbekistan. Late XIX-early XXI century]. (Based on MAE and RAM collection)* // *Images and symbols in the traditions of South and South-West Asia*. - St. Petersburg: MAE RAS, (2015). - P. 270-357.
17. Seidembek A. *Mir kazahov. Jetnokul'turnoe ponimanie. [The World of the Kazakhs. Ethnocultural understanding]*. - Astana: Foliant, (2011). - 560 p.

18. Rakysh Zh. S. *Remeslenno-ritual'nyj fol'klor kazahskogo naroda [Craft and ritual folklore of the Kazakh people]* // *Makariev Readings. Materials of the XV International scientific-practical conference. Rep. editor V. G. Babin. 2020. publishing house: GAGU (Gorno-Altaiisk).* - P. 185-190.

19. Bulegenova Zh. *Moe iskusstvo v moej krovi [My art is in my blood]* [Electronic resource]. - [URL:http://old.unesco.kz/nasledie/?newsid=4370&lang=ru&menu=&keyword=&addoff=15&announce=](http://old.unesco.kz/nasledie/?newsid=4370&lang=ru&menu=&keyword=&addoff=15&announce=).
Date of access 01.04.2023.

20. *Kazahskie kovry i kovrovye izdelija [Kazakh carpets and carpet products]. From the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (scientific catalogue).* - Almaty: ICOS, 2012. - 387 P.